

Rusya'daki Sivil Esirler

Daha evvel de ifade ettiğimiz gibi, Rusya'daki esirler ve başlarına gelenler hakkındaki bilgilerimiz bir hayli sınırlı. Ne yazık ki Devlet-i Aliyye'nin esirlerin takibi ile alakalı bir politikası yoktu. Fransa ve Almanya, Harbiye Nezâretleri marifetiyle; Rusya ve Avusturya ise Kızılhaç aracılığıyla üserâsının takibini yaparken Osmanlı'nın herhangi bir teşkilât kurmaması büyük eksiklikti. Hatta Hilâl-i Ahmer, bu göreve talip olarak birtakım çalışmalar yürütmek isteyecek; ancak Başkumandanlık Vekâleti, Hariciye Nezâreti'ne gönderdiği 16 Eylül 1915 tarih ve 1489 numaralı tezkere ile bunu muvafık bulmayacaktı. Bu sebeptendir ki daha ziyade, Kızılhaç raporlarındaki bilgi kırıntıları ve esirlerin hatıralarında yakaladığımız paragraflarla iktifa ediyoruz. Sarıkamış Harekâtı sırasında 9. Kolordu'nun 29. Tümeni'ne kumanda eden Albay Arif (Bayan) Bey, Vakit gazetesinde "A. Süleyman" müstear ismiyle yayınladığı "Esâret Hatıraları"nda, esâret kayıtlarının; Kars'tan trenle sevk edildikten ancak 25 gün sonra Sibiryâ'daki Irbit kasabasında tutulabildiğini şöyle anlatmaktadır:

"..Umûmen isimlerimiz cetveli mahsusuna geçirildi; künyelerimizden maada din, millet, methal ve tarihli esâret ile ahval-i sıhhiye kayd olunmakta idi. Bu vecihle muamele-yi kaydiyye esâret tarihinden tamamen 25 gün sonra ve ilk defa olarak burada vaki oluyordu. Arada geçen bu kadar zaman zarfında hastalık dolayısıyla ötede beride kalanlar veya vefatı vuku bulanların mumtazam kayıtları tutulmamıştı. Son zamanlara kadar Rusya'daki üserâmızın miktarının tayin edilememesinin esbâb-i hakikiyesi bu keyfiyettir"

İçlerinde yüksek rütbeli subayların bulunduğu bir kafilenin kayıtlarının bu şekilde tutulduğu dikkate alınır, Rusların nazarında daha önemsiz olan sivillerin veya rütbesiz esir kabilelerinin kayıtlarının hangi ciddiyetle tutulduğu ve bu kayıtların tutulduğu tarihe kadar kaç esirin öldüğü veya öldürüldüğü büyük bir soru işareti olarak kalacaktır. Anlaşılan odur ki Rusların Türk Ordusu'ndan aldığı altmış-yetmiş bin savaş esirinden 50.000 kadarı Rusya'ya sevk edilebilmiş; geriye kalanlar cephe gerilerinde veya yollarda imha edilmiş; sevk edilenlerin yirmi yirmi beş bin kadarı muhtelif yollardan Türkiye'ye dönebilmiş, arta kalanları da çok kötü şartlar altında hayatını kaybetmiştir.

Batı Cephesi'nde ele geçirilen Alman ve Avusturyalı esirler, Rusya'nın Avrupa'daki şehirlerine götürülüyor ve çok daha iyi şartlarda tutuluyorlardı. Osmanlı esirlerinin ise; neredeyse tamamı Sibiryâ'ya gönderildi. Bunlar içinde, Sibiryâ'nın Pasifik'e uzanan yarımadası Kamçatka'ya kadar sürülenler söz konusudur. Harb-i Umûmi'den evvel; başta Trabzon ve Rize ahalisinden olmak üzere, Novorosisky Odesa gibi büyük Rus liman

şehirlerinde çalışan çok sayıda Osmanlı vatandaşı vardı. Bu insanlar daha ziyade ticaret, fırıncılık gibi işlerle geçimini temin ediyordu. Fırınlara neredeyse tamamı bunların inhisarı altında idi. Bu iş kollarının dışında; liman işçisi olarak çalışanlar ile az da olsa “İttihatçı”ların baskılarından kaçan siyasi mülteci hüviyetinde Türkler de vardı. Savaş başlayınca, Anadolu’ya dönmek imkânı bulamayan veya dönmek istemeyen bu Osmanlı vatandaşları Rusya tarafından esir muamelesine tâbi tutuldu ve ağırlıklı olarak Moskova’nın güneyindeki Kaluga şehrindeki kampa kapatıldılar. Kaluga’ya taşınan esirler arasında; Ardahan, Kars ve Batum Sancaklarındaki Müslüman ahâlden, “tehlikelidir!” telakkisiyle getirilen epey yaşlı kişiler ile küçük yaşta çocuklar ve kadınlar da vardı.

Sibirya’daki kamplara götürülen bu siviller arasında ilginç bir isimle de karşılaşılıyor. “Bolşevik İhtilâlinin ardından; Türk esirlerin bulunduğu kamplarda “Bolşeviklik” propagandası ile görevlendirilen Mustafa Suphi... 15 Eylül 1920’de Bakü’de kurulan Türkiye Komünist Fırkası’nın başkanlığına getirilen Mustafa Suphi de I. Dünya Savaşı’nın başlarında Osmanlı rejim muhalifi olarak bulunduğu Batum’da tutuklanarak, 975 kişilik bir esir kafilesi ile 22 Kasım 1914’te Kaluga’ya gönderilmişti. Osmanlı Milletinin masumları, Bolşeviklerin yönetimindeki kamplarda her türlü eza ve hakarete karşı metanetle direnirken Mustafa Suphi’nin de hangi ideallere hizmet ettiğini pek de düşünmeden karşı taraf adına propagandaya girişmesi ibret vericidir.

Savaşın başladığı sırada Rusya’da bulunan ve Türk tebaasından olanlar ile işgal edilen bugünkü Doğu Anadolu şehirlerinden esir edilerek Rusya’nın muhtelif yerlerinde enterne edilen Türk sivil esirlerinin sayılarının tespitinin, asker esirlerin tespitinden çok daha zor olduğu ortadadır. Yine de I. Dünya Savaşı sırasında Rusya’da bulunan Türk sivil esirlerinin sayısının 100 binden fazla olduğu tahmin edilmektedir. Rus Hükümetinin; elindeki esir sayısını fazla göstermek ve kamuoyu nezdindeki itibarını yükseltmek için siviller ile askerleri aynı kamplarda tutması, sivilleri de askerî esir olarak göstermesi Türk sivil esirlerinin sayısının sağlıklı bir şekilde tespit edilmesini mümkün kılmamıştır. Esir olduktan sonra Sarıkamış’tan trenle Rusya’ya sevk edilen bir Türk subayı Tiflis’te karşılaştığı manzarayı şöyle anlatmaktadır:

“...İki gün sonra Tiflis istasyonuna geldik. Burada esirleri yazıyorlar, gidecekleri yere göre ayırıyorlar ve genel temizlik yapıyorlar. 4-5 tren dolusu Türk var. Ancak içlerinde asker elbiseli kimseler pek az. Üst tarafı halk. Ruslar harbin başlangıcında girdikleri topraklarımızdan çekilirken ihtiyarlara varıncaya kadar bütün erkekleri toplamış Rusya’ya göndermişlerdi. Rus gazetelerinin yüz binlere çıkardığı Türk esirlerinin onda sekizi işte bu sivil ve silahsız halktan ibaretti. Rusların bunu niçin yaptıklarına şaşırıyorum. Bu zavallılar Sibirya’ya sürülmüş ve pek çoğu oralarda ölmüş kalmışlardır. ”

Alman Orduları'nın; Avrupa kıtasındaki Rus şehirlerinde ilerlemeye başlamasıyla bu bölgedeki kamplarda tutulan sivil esirlerin daha da kuzeye -Sibirya'daki Uralsk şehrinin kuzey doğusuna- taşınması gündeme geldi ve bu yeni vaziyet pek vahim acılara yol açtı. Çoluk çocuk, genç yaşlı demeden yola çıkarılan bu masum insanların önemli bir bölümü, uygun olmayan nakil şartlarının neticesinde hayatlarını kaybettiler.

Trenlerle Sibirya'daki kamplara taşınan ve hâlâ sağ olanları çok daha büyük acılar bekliyordu. Değişik kamplara yerleştirilen Türk-Müslüman sivillerin arasından; umûmiyetle ağır işlerde ve cebren çalıştırılmak üzere amele taburları teşkil edilmişti. Pek tabii olarak; sağlıklı beslenme ve barınma şartlarının en asgarîsinden dahi mahrum edilen bu mazlumlara uygulanan şiddet, yakalarına yapışan ölümcül hastalıklar ve diğer sebeplerle gerçekleşen ölümler ürkütücü seviyede olacaktır. Zorlu hayat şartlarına alışık olmayan yüzlerce sivil, angarya çilesi altında günden güne eriyecek ve salgın hastalıkların da devreye girmesiyle gruplar hâlinde ölüm hâdiseleri başlayacaktır.

Kafkas Cephesi'ndeki savaşlarda esir düşen ve kaleme aldığı anıları yıllar sonra oğlu tarafından yayınlanan Teğmen Mehmet Arif (Ölçen). Bey toplu ölümleri şöyle anlatıyor:

"...Barakalardaki sivil esirlerin durumu daha da kötüydü. Açlığa ve pisliğe dayanamayarak ölüyor ve her gün, beş altı tanesi bir kağıt arabasına konarak önceden kazılmış çukurlara atılıyorlardı. Bu sivil esirlere bir türlü yardım eli uzatamıyorduk. Aslında bizim durumumuz da onlardan pek farklı değildi. "

Yıllardır değişik iklim şartlarında ve türlü arazilerde savaşmaya alışmış ve nispeten mukavemet kazanmış askerlerden farklı olarak, sivil esirlerin -hele çocukların- Sibirya tecrübesi faciayla neticelenmiştir. Şiddetli soğuklara çabuk teslim olan çok sayıda sivil esir, gâh yollarda, gâh elverişsiz barınakların bulunduğu kamplarda terk-i hayat etmiştir. Rusya'daki esirlerden geriye dönebilenlerin çok az olması da sivil esir kayıplarındaki vahim seviyeyi gösteren önemli bir delildir:

"...En son küçük bir istasyona geldik. Tren durdu, pencereden gördüklerime inanmadım. Yine dikkatlice baktım, aldanmadığımı gördüm... Bu iskelede; sandık duvarlarından yapılmış kulübeler, evler gördüm. Bu nevi kulübeler, evler bizim memlekette (Niğde- Bor) bağ ve bostanlarda görülürdü, düşündüm ve düşünüyorum. Bu sırada ayaklar yalın, karın üstünde trene doğru koşarak çocuklar geldiler ve bu arada üç dört tane de on beş ve on altı yaşlarında oğlanlar da geldi. Baktım simalar bizim, "Sizler kimsiniz?" diye sordum , "Biz Türk'üz" dediler. Türkçe konuşmaya başladık. Bunlar 15 kadar aileymiş ve kendileri Vanlı imiş. Ruslar Van'a geldikleri zaman, bu 15 kadar aileyi sürmüşler ve buraya getirmişler. Sonra da cehennem olup gitmişler.

Allah, Allah... İşte o gün bugün buradalarmış. Dört seneden beri burada yaşıyorlarmış. Bu yerde, bu sandık duvarından kulübeleri yaptıklarını ve içinde sığındıklarını, barındıklarını söylediler. “Burada ne ile geçinirsiniz?” diye sordum, dediler ki, “Şimdi varacaksınız, Buraya yalan Haylar kasabası var, oraya gideriz. Orada çalışırız. Ölenlerimiz de var; ama hamd olsun biz ölmedik ve devamlı çalıştık. Yarı aç yarı tok sürünüp gidiyoruz”

Bu coğrafyaya sürüklenen sivillerin bir kısmı, daha ilk fırsatta buldukları şehrin insanları arasına kanşarak kurtulmaya gayret etmişti. Bu esirler, Müslüman Tatarlardan aldıkları yardımlar sayesinde, daha ziyade doğuya doğru kaçmayı denediler. Rusya’daki Kazan Türkleri ile Azerbaycanlıların her türlü tehlikeyi göze alarak esirlere yardım elini uzatması hakikaten büyük bir kahramanlıktı. Bu destek sadece aynî veya nakdî yardımlar ile sınırlı değildi. Bilhassa üst rütbeli Osmanlı zabıtlarının kamplardan kaçırılması ve gizlice Çin Müslümanlarının yaşadığı topraklara ulaştırılması da büyük bir fedakârlık örneği idi. Üstelik bu yüzden çok şiddetli ceza ve işkencelere maruz kalacaklar, fakat en küçük bir yılgınlık göstermeyeceklerdir.

Evvelce de temas ettiğimiz gibi; Osmanlı Devleti, Sibiry’a’daki kamplarda tutulan esirlerimiz hakkında hiçbir zaman sağlıklı bilgi edinemedi ve tabii ihtiyaç duyulan yardımı da yapamadı. Bilinen bir gerçek varsa o da; esir kamplarının bulunduğu şehirlerde kurulan “Yardım Komitelerinin, çeşitli kampanyalar düzenleyerek topladıkları yardımları, Devlet-i Aliyye’nin bir türlü ulaşamadığı bu mazumlara dağıtmaktan geri durmadıklarıdır. Türk-Müslüman esirlere kimlerin yardım ettiğine dair bilinenler, sağ dönebilenlerin hatıralarıyla Kazan Türklerinden olan Yusuf Akçura Bey’in Rusya içlerine yaptığı ziyaret ve incelemelerinden elde ettiği bilgilerdir. Kasım 1917’de çıkarmaya başladığı “Türk Yurdu” mecmuası ile meşhur olan Yusuf Akçura, Rusya Müslümanlarından elde ettiği bilgileri ve yapılan yardımları, mezkûr gazetenin 22 Mart 1917 tarihli nüshasında Osmanlı kamuoyuna açıklanmaktadır.

Buna göre; ancak dört-beş Kazanlı Türk ailesi bulunan Sibiry’a’daki Buy şehri Müslümanları, yüze yakın Türk esiri beslemekle idiler. Tambov şehrindeki Müslüman Mahallesi çok küçük olduğu halde 500’e yakın Türk esirini yedirip içirmekte idi. Nijniy Novgorod’da da Müslümanlar az oldukları hâlde 300’e yakın malûl Türk esirini besliyorlardı. Kostroma (Koşturma) şehrindeki bir avuç Müslüman, 150 Türk esirine her türlü yardımda bulunmakta idi. İki mahallesi olan Moskova Müslümanları ise altı aydan beri etraftaki bütün Türk esirlere binlerce ruble yardımda bulunmuş, mesken meselesinin çok müşkül olmasına bakmaksızın, esirlerin barınması için mesken bulmuşlar ve 80 kişilik bir hastane dahi açmışlardı. Moskova’da ekmek; karne ile ve günde ancak 200 gr. verildiği bir zamanda, Moskova Müslümanları Türk esirleri için aşhaneler açmışlardı. Moskova Yardım Şubesi, Türk esirlere iki üç hafta zarfında 50 bin ruble gibi mühim bir iane toplamıştı.

Fakat Bolşeviklerin yönetimi ele geçirmesi ve ardından iç harbin başlaması neticesi, Müslüman ahâli tarafından Osmanlı esirlere yapılan yardımlar durma noktasına geldi. Yaşanan gelişmeler, yerli Müslümanları ciddi manada sıkıntıya sürüklemişti. Söz konusu dönemde yaşanan bunca sıkıntıyı hafifleten ve bizleri teselli eden ise, Türk esirlerinin büyük bir kısmının anavatana dönmeye başlaması olmuştur. Yusuf Akçura Bey, Eylül 1919'da İstanbul'a döndükten sonra, "Sabah" ve "Türk Dünyası" gazetelerinde (02 Ekim 1919) neşrettiği "Rusya'da bulunan esirlerimiz" başlıklı uzun bir yazısında bu husustaki son durumu aktarıyor. Akçura'ya göre; Rusya'daki Türk esirlerinin sayısı 50- 60 bin'dir. Bolşevik İhtilâli'nin yol açtığı karışıklıktan istifadeyle bu esirlerin çoğu, türlü vasıtalarla yurda dönebilmiştir. 1919 Eylül'ü itibariyle Rusya'da kalan esirlerin sayısı ise evveline göre oldukça azdır:

Sovyetlerin (yani Moskova'nın) hâkim olduğu sahada	400
Sibirya'da	6000
Şimâli Kafkasya ve Don Kazakları sahasında	2000
Ukrayna'da	1800
Türkistan'da	300
Yekûn	10.500

Yusuf Akçura Bey'in erişebildiği bilgilere göre bilhassa Sibirya Bölgesi'ndeki askeri esir kamplarını ne ölçüde inceleyebildiği tartışmalıdır. 1919 Eylül'ünde Rusya'da takriben 10 bin Türk esiri kalmıştı. İlerleyen bölümlerde de görüleceği üzere bu insanların bir bölümü de kaçırmaya çalışırken sığındıkları çevrelerde yeni yuvalar kuracak ve firardan vaz geçerek buralarda yeni maişet tezgâhları açacaklardır.196

Burası Cezire Değil, Makberdir!

Bakü şehrinin tam karşısında yer alan Nargin Adası; yaklaşık 900 m. eninde, 3 km. uzunluğunda çıplak bir kara parçasıdır. Uzun yıllar, Çarlık Rusyası'nın en azılı suçlularının tutulduğu; su kaynağı ve bitki örtüsü bulunmayan, yılanlarıyla ünlü bu adanın Harb-i Umûmi yıllarında daha çok "cehennem adası" adıyla anıldığını görüyoruz. Subay ve erlerin, Sibirya'ya uzanan esâret yolculuğundaki ilk duraklarından olan Nargin Adası; ilerleyen aylarda, sivil esirlerin kapatıldığı bir ölüm adasına dönüşmüştü. Adadaki esirlerin durumu hakkında gazetelerde çıkan haberler ve adaya çeşitli vesilelerle gidenlerin görmüş oldukları manzaraların kulaktan kulağa yayılması neticesi, "Bakû Şehir Duması" çeşitli parti ve millet temsilcilerinden bir "Tahkik Komisyonu" kurarak Nargin'e gönderdi. Nasıl bir manzara ile karşılaşacaklarını

tam olarak kestiremeyen heyet üyeleri, daha adaya adım attıkları andan itibaren tam bir şok hâli yaşamaya başlamışlardır:

“...Cezirede yaşayan insanların dehşetli durumunun izlerini gören komite azaları hüüngür hüüngür ağlamaktan kendilerini alamamışlardır. 400 kişi kapasiteli hastanede 1200 hasta esir, balık gibi birbirlerinin üstüne dökülmüş; kimisi can veriyor, kimisi “efendim su” kimisi “efendim yemek” diye bağıryorlar. Bir tarafta ise o gün ölmüş 40 esir, aynı yekdiğerinin üzerine yığılıp bırakılmıştır. Günde 40 kadar esir açlıktan, susuzluktan, soğuktan ölüyor. Üstlerinde giyecekleri, yakmaya yakacakları yok. Kuru tahta üstünde yatmaktan birçoklarının yanlarında büyük yaralar meydana gelmiştir... Cezirede azarlularla sağlar bir yerde duruyorlar. Azarlulara bakan yok, derman yok, yorgan yok, yatak yoktur. Baş altına yastık niyetine kerpiç koymuşlar, Höreke (yemeklere) gelince; Doktor, burada bir çorba görmüştür ki, öyle bir çorba ki yahşi erbab, onu itine dahi vermez. Hörekin niceliği suya bağlıdır. Burada su çetinlikle ele düşen bir şeydir. Burası adeta arsa-i Kerbela’dır. Su olanda horek yok, horek tapılarda su yoktur. Burası bir cezire değil, makberdir. Öyle bir makberdir ki bin kadar âdem, kenarında oturup növbisini (sıranın kendisine gelmesini) bekliyor. Bu yılanlar yuvasında yaşamağa değil, ölmeye mahkûm olan zavallular; susuzluktan göğermiş, kurumuş dillerini ağızlarından çıkarıp dudaklarını kemiriyor, “su, su” diye ah vah ediyorlar. Burada içmeye de su tapılmıyor. Buraya su karadan geliyor. Cezirenin özünün içmelik suyu yoktur. Bazen oluyor ki, deryada şiddetli külek oluyor. O günlerde barkazlar cezireye yanaşmıyorlar. Barkaz gelmeyince su da yok...” (Evet, Bakü’den getirilen su, öncelikle Rus barakalarına ve muhafız Rus askerlerine verildikten sonra kalırsa esirlere dağıtılıyordu ki bu şartlarda esirlerin bazen altı gün su içmedikleri oluyordu.)”

Ellerinden gelen bütün imkânları Müslüman esirler için seferber eden Azerbaycan Türklerinin kurduğu yardım cemiyetleri, bir taraftan da gazetelere verdikleri ilân ve haberler ile kamuoyunu bilgilendirmeye çalışıyorlardı: “Nargin Ceziresindeki esirlerin hali son derece fenadır. Soğuklar gittikçe arttığından bıçarelerin durumu gayet korkuludur. Her gün açlık ve soğuktan 30-40 esir telef oluyor. Binaenaleyh acil surette kömek lazımdır. Pul ile yorgan, döşek ve her ne kadar verirsiniz onunla kömek edin.” Kasım 1917 tarihinde, Cemiyetin Başkan Yardımcısı Oruç Orucov, “Açık Söz” gazetesinde halka şöyle sesleniyordu:

“...Cezirede beş binden fazla dindaş ve millettaşlarımız kötü bir halde yaşamaktadır. Onların bu gurbet ve esarette tek ümitleri ancak bizlerdedir, ihtiyaç büyük olduğu için, büyük yardıma ihtiyaç vardır. Binaenaleyh insaniyet ve milliyet namına felaketzedelere merhamet elinizi uzatınız. Her türlü giyecek, yorgan, döşek, yastık vesaire yardımlarda bulununuz. ”

Gazete haberleri veya ilânlar yoluyla bu trajediyi öğrenenlerden bazısı kendi imkânları ile adaya geliyor ve “...eli qolu baqlı esir hem-dinler”ine bizzat yardım ediyordu. Bakü'nün önde gelen zenginlerinden Ayşe Hanım da bunlardan biriydi. Türk esirlere büyük yardımlarda bulunan ve sonrasında Bolşeviklerin Baküyü işgallerinde şehit edilen Ayşe Hanım'ı, Mülâzım Ahmet (Göze)'ten dinleyelim:

“... .Ayşe Hanım zengin bir kadın, çok büyük bir vatanperver, millî hisleri kuvvetli ve çok cömert bir hanımefendidir. Nargin Adası'nda yüzlerce Türk esirinin bulunduğunu bilmekte ve her fırsatta kendilerini ziyarete gelmektedir. .. Her haliyle bütün servetini onlara feda etmeye hazır olduğunu belli etmektedir... Bilhassa bayramlarda sabah sabah kampa koşmakta ve asker evlâdarının bayramlarını tebrik etmektedir. Ama nasıl tebrik, kâhyası arkasından bütün esirlere maaşları kadar maaş; yani albaya, albay yüzbaşıya yüzbaşı maaşı bayram harçlığı ve herkese birer kat çamaşır, Ayakkabı vesaireyi muhtevi bohçalar vermektedir”

Yılan ve akrep kaynayan Nargin Adası'na, zaman zaman toplamı 6000'i bulan ve aralarında 02-15 yaş arası çocukların da olduğu sivil Türk esirlere, yine Türk esir doktorlar yardım etmeye çalışıyordu. Maruz kaldıkları şiddetli yaz sıcaklarının tesiriyle patır patır dökülen ve terk-i hayat eden bu zavallılar; havaların soğuması ile birlikte daha büyük acılar yaşamaya başladılar. Hem açlık hem de ağır kış şartlarıyla mücadele ediyorlar; Tifiüs(Lekeli tifüs ve fare tifüsü), Sıtma (Malaria), Dizanteri, Tifo, ishal (Diarrhoe), Bronşit, Zatürree (Pnömoni), Zatülcenp (Plörezi) gibi salgın hastalıklar, zayıf ve bakımsız bedenlerini Gök ekini biçer gibi” biçiyordu. Bilhassa küçük çocuklar, bu şartlar altında hiç direnemiyordu. En basit ilâç olan aspirini bile; küçük bir orkestra kuran ve verdikleri konserler sonrası revirden alabildikleri aspirinleri, zor durumdaki bu çocuklara getiren Alınanlardan temin ediyorlardı.

Bir başka yardım kuruluşu olan Cemiyet-i Hayriye'nin; Türk esirlerinin durumunu yakından görmek ve ihtiyaçlarını daha iyi tetkik etmek üzere adaya gönderdiği Mustafa Bey Alibekov da yapmış olduğu incelemeler neticesi, Nargin Esir Kampında 9 binden fazla esir bulunduğunu, bunların 3990'ını Türk esirlerin oluşturduğunu bildirmiş ve kış mevsiminde geldiği adadaki esirlerin yaşam şartları hakkında şu bilgileri vermiştir:

“...Bu cezirede şiddetli soğuk külek (rüzgâr) estiğine göre; herkesin hususen çıplak esirlerin, ısınmaya ihtiyaçları vardır. Ona binaen Dekabır (Aralık)'ın 18'inde iki Türk Müselman esir kendini ısıtmak için oradaki boş hastaneden bir parça tahta koparıp yakıyorlar. Çünkü hastanelerde ve sair binalarda herkes soba yakmıyor. Cezire kumandanı, bu iki esirin hareketinden dolayı ceza, vermek maksadıyla yahuz o iki esiri değil, bütün Türk Müselman esirlerini cezalandırarak tam bir gün hepsini aç barakmıştrr. Oradaki esirlere yemek o kadar

az veriyorlar ki esirlerin birçoğu, paylarını yedikten sonra etrafi gezip atılmış arakları kemikleri yiyip kemiriyorlar.. .”

Şiddetli kışı çadırlarda atlatmaya çalışırken hasta olanlar, iki üç gün aralıklarla toplanarak tedaviye götürülüyordu. Fakat bu sözde tedaviye giden hastaların yüzde 10'u bile hayatta kalamıyordu. Hastane adı verilen çadırlar, Türk esirler için bir ölüm yuvası hâline gelmişti. Her sabah 15-20 Anadolu çocuğunun, yine Türk esirlere kazdırılmış büyük çukurlara üst üste atılıvermesi, geride kalan ve bu manzaraya şahit olanları kahrediyordu. Nargin Adası, hesap edilenden kat be kat fazla esirin üst üste yığılmasıyla âdetâ bir “ölüm adası” oluvermişti. Buraya getirilen asker ve sivil esirler, acı gerçeği daha ilk günlerde kavriyordu: Nargin, getirilenlere ölümden başka bir şey sunmuyordu. Binlerce insan; yaz mevsiminin sıcağına, susuzluğa, yılanlara, yetersiz beslenmeye ve kış aylarının dondurucu soğuğuna ve hastalıklara karşı ayakta kalma mücadelesi veriyordu. Rus yetkililerinin bu kanlı tablo karşısındaki tavrı da en az yaşananlar kadar şok edicidir. Kamp doktorları, -sözde- ziyarete gelen (?) bir Rus generaline; “ölüm oranlarının aşırı seviyelere çıktığı”nı ifade edince generalden aldıkları cevap şu olmuştur: “Siperlerde daha fazla öldüklerim unutmayın!”

1. Dünya Savaşı esirlerinin evlerine döndüğü son güne kadar, Nargin Adası'nın hatıralardaki yeri çok ayrı oldu. Aşağıda, bu adadan sağ çıkan bir askerimizin;“Selimiye'nin Sekize üçünden Yanyah Erkânı” imzasıyla mektubundan alınan satırlar, çekilen sıkıntıyı dillendirmektedir:

“...Sıcak olağanüstü derecede yüksek... Harâret gölgede 42 derece olduğu halde; -penceresi olmayan- barakalarda 240 asker yatmaktadır. Geceleri asker boğulacak dereceye gelir. Kapı yanına teneffüs için çıksalar, muhafız tüfek dipçığı de vuruyor. Rus doktorları, içtiğimiz suyun gayet zararlı bir su olduğunu itiraf ediyorlar...” Mayıs 1915-Bakü

Esaret hayatını Nargin'de geçiren ve buradan sağ çıkmayı başaran bir başka esirimiz olan Süleyman Nuri ise insanoğlunun havsalasını zorlayan hatıralarını şöyle anlatıyor:

“...Bakû istasyonundan, etrafımız Rus askerleriyle kuşatılmış bir güruh halinde, bizleri sahile, Bakû'nün iptidai bir şekil arz eden, ağaçtan iskelelerinden birine getirdiler ve bir çatanaya bindirerek 15-20 kilometre deniz açığında bulunan ve adı Azericesi "Yılan Adası" olan Nargin Adasına getirdiler. 2-2,5 kilometre kare sathında, bir kilise ile birkaç idare binalarından başka, yer üstünde hemen hemen başka bir bina görünmüyor, tek tük Alman, Avusturya ve Macar esirleri olmak üzere 5 bin Türk esiri, yan yana toprağa gömülü zeminliklerde yaşıyorduk...

...Bir iki gün devam eden acemiliğimiz devrinde, adanın hemen hemen bütün sahillerini döndük dolaştık. Bir gün de belki bizim ebedi mekânımız olması pek de ihtimalden uzak olmayan ve adanın diğer kısmına nazaran daha hâkim mevki olan kuzey tarafı ucuna, ölen

esirleri gömdüklerini işittiğimiz yeri görmek ve bu vesileyle onları ziyaret etmiş olmak için, bir gezinti yapmaya gittik. Orada açık bulunan bir çukura yaklaştık, çukur henüz yarı yarıya doluydu, çukurun içine atılmış ölülerin, üzerlerine kaim bir tabaka kireç serpildiği için ölüleri saymak mümkün değildi. Bu çukurun hayalen toprakla örtüldüğünü farz ederek, buna benzer çukurlar olmaları muhtemel; fakat şimdi, toprak üzerinde birer iz olarak kalmış yerleri çokluklarından saymak da mümkün değildi. Saymak istememizin sebebi, adanın üsera kampı olduğundan beri, bugüne kadar ölenlerin saymanın, mümkün merteye sıhhate yakın bir tarzda tahmin ederek merakımızı tatmin etmektir. Buradan koşu gelince, bizden kıdemli olan erlerden; bu çukurların ellişer kişilik olarak kazdıklarını, her gün ölenleri sırayla balık istifi koya koya 50 kişi tam olduğu tekmil haberi verilince, çukur kapatılarak diğer bir çukurun hemen orada veyahut da yakın civarında kazıldığını söylediler.

Cephe başka, burası da bambaşka bir âlem; artık biz de ölümlerle hayat arasında fark görmek hissinden mahrum olanlara döndük... Sabahları sırayla koşularımızdan tayin ettiğimiz arkadaşlarımız ekmeklerimizi, karavana kaplarıyla getirilen bulanık su halinde, çay olduğuna bin bir şahit lazım olan çaylarımızı, kendi kaplarımızda içiyor ve akşamları da bulgur tanesi gibi ot tohumu taneleriyle, mutfakta kendi arkadaşlarımızın sözde soydukları ve fakat haddi zatında soyulmamış, bütün bütün patateslerin katışık ve yıkanmadıkları için, topraklı taşlı çorba mı desem lâpa mı desem, karavanalarımızı getiriyorlar ve bunlara beş on kişi bir arada kepçe gibi kaşıklarla girişiyorduk.”

Bu şartlar altında ölümü beklemektense gerektiğinde ölümü de göze alarak adadan firar etmenin yollarını arayan esirlerin en büyük yardımcısı, yine Azerbaycan Türklerinin yardım cemiyetleri olmuştu. Azerbaycan Türkleri, “esir kardaşları”nın adadan kaçmalarına yardımcı olmakla kalmıyor; onların Türkiye’ye ulaşmaları hususunda hiçbir fedakârlıktan kaçınmıyorlardı. Meselâ, kaçırılarak Karabağ’a getirilen Türk esirlere, burada en güzel ve güçlü atlar hediye edilmiş, böylece daha rahat kaçmaları sağlanmıştır.

Firarlara yardım etme konusundaki misaller hayli fazladır. Mesela; Bakü’deki Türk esirlerin resmî hâmilğini üstlenen Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, esirlerin belirli günlerde Bakü’ye çıkarılmaları için izin almıştı. Ardından, “Türk Bayramı” günü, sekiz Türk esir subay şehre bırakılmış ve bu esirler bir daha geri dönmemişlerdir. Büyük ihtimalle bu esirlere Cemiyet üyeleri tarafından yardım edilerek, İran’a kaçmaları sağlanmıştır. Nitekim bu olayı 16 Nisan 1916 tarihli bir raporu ile merkeze bildiren Bakü Arama Polisi Başkanı Rodenko, Cemiyet-i Hayriye’nin bu kaçırılma işini planladığı konusunda şüpheleri olduğunu belirtmiş ve kaçan esirlerin ismini vermiştir.

Müslüman Türk esirlere elinden gelen yardımı yapma gayesi ile faaliyet yürüten bir başka cemiyet olan Kafkasya Müslüman Talebeleri Komitesi'nin üyelerinden Seyitli Mir Aziz, Türk esirlerinin Nargin'den kaçırılmasıyla ilgili bir başka hadiseyi şöyle anlatmaktadır:

"...Gece yansı, ada açıklarında pusuda duran teşkilâtımızın kayıkları, lamba işaretleri üzerine adaya yanaşarak sessizce birkaç esiri kaçırdı. Bir gün 16 zabıt kaçırıldı. (Ruslar) Zig Burnu'nda kayığı çevrilmiş buluyorlar. Bunun üzerine aynı gün Rus gazeteleri sevinçli bir haber veriyorlardı:

'Bu gece Nargin Adasından 16 Türkiye zabiti kaçmak teşebbüsünde bulunmuş ise de fırtınanın şiddetinden kayıkları çevrilmiş ve kendileri de boğulmuşlardır. Kayık Nargin açıklarında bulunmuştur. '

Hâlbuki firâri zabıtlar, Cemiyet-i Hayriye'nin "İsmailiye" binasında istirahat etmekte idiler,"

"Ölüm Adası"ndan firar edenler, sonrasında da yalnız bırakılmıyor; selâmetle evine dönmesini temin için ne gerekiyorsa yapılıyordu. Bazen kara yoluyla bazen de deniz yoluyla ülke dışına çıkarılan bu insanlar için Osmanlı makamlarına da bilgi veriliyordu:

3. Ordu Kumandanlığına,

06.03.1334 tarihli raporla Batum'dan vapurla Trabzon'a geldikleri arz olunan üserâ hakkında 37. Fırkadan alınan malumat hülâsası zirdedir. Esirlerin 65'i on beş yaşından küçük çocuk, 462'si elli beş yaşında, erkeklerin de 200'ü üserâ efrattan ibarettir.

Çocuklar ile ihtiyarlar evvelce Ruslar tarafından esir-i harb suretiyle Nargin adasına götürülmüşlerdir. Bakû'de Cemiyet-i İslâmiye Rüesası, hükümete bil-müracaat bunları almış ve mesârif-i râhiyelerini temin ederek Bakûlü Mustafa Bey Atamanov namındaki bir zat Batum'da esir efradımızı gizlice vapura alıp Trabzon'a kadar getirmişlerdir. Bakû'de esâretten firâr eden Onuncu Fırka'ya ait 2. Seyyar Hastane Sertabibi Binbaşı Osman Bey'le, Teşkilât-ı Mahsûsa'ya memur Yüzbaşı Saadettin ve Zaim Efendiler de bu üserâ meyanında bulunmaktadır. 09 Mart 1334